

в Європі, співпрацю з урядами країн проживання та дати повну характеристику їх життєдіяльності. Також слід зосередити більшу увагу на співпраці українських емігрантів з Україною.

1. Верига В. *Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр.* / В. Верига. – Т. 2. – Львів, 1998.
2. *Вісті Українського центрального комітету в Польщі. 1923.* Ч.1. 3. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)* / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 542 с. 4. Мазепа І. *Україна в вогні й бурі революції, 1917–1921.* – К.: Темпора, 2003. – 607 с. 5. *Наша еміграція в інших краях // Вісті УЦК в Польщі.* – 1925. – Ч.4. 6. Сім'янець В. *У Польщі за дротами (Роки 1920–1923)* / В. Сім'янець // *Визвольний шлях.* – 1968. – Прага, 1942. – Кн. 6. 7. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства.* – 1921. – № 74. 8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ). Ф.1075, оп. 2, спр. 9.* 9. ЦДАВОВУ. Ф. 3563, оп. 1, спр. 48. 10. ЦДАВОВУ. Ф. 3563, оп.1, спр. 78. 11. ЦДАВОВУ. Ф.4465, оп. 1, спр. 157. 12. Grunberg K., Sprengel B. *Trudne sąsiedztwo (Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku)* / K.Grunberg, B. Sprengel. Warszawa, 2005.

УДК 94(477)“16”

М.Є. Каша

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЗАМКИ ТА ФОРТЕЦІ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПАМ'ЯТКО-ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1920–1930 рр.)

© Каша М.Є., 2014

Розглянуто проблеми вивчення, збереження та використання замків та фортець Західної Волині в контексті історичних змін та нових пам'ятко-охоронних реалій міжвоєнного періоду. Висвітлено основні моменти функціонування цих об'єктів та їх місце у системі пам'яток краю.

Ключові слова: замки, фортеці, Західна Волинь, пам'ятко-охоронна робота, міжвоєнний період.

This paper addresses the problem of the study, preservation and use of the castles and fortresses of Western Volhynia in the context of historical changes and new sights enforcement realities of the interwar period. The basic operation points of these objects and their place in the land of monuments.

The subject of the article is the history of castle in the context of military events on the territory of Western Volynian region, which took place at the end of XV- in XVII centuries. Main stages of castle functioning and its place in the system of country defence are highlighted.

Key words: castle, fortresses, Western Volyn, пам'ятко-охоронна work, intermilitary period.

Серед військово-історичних пам'яток Західної України визначне місце займають часто збережені лише в руїнах пам'ятки оборонного мистецтва – давні шляхетські садиби, королівські замки та військові фортеці XIV–XIX ст. Їх велич та неприступність збуджували увагу не одного покоління пошанувачів старовини. З цими твердинями пов'язані практично всі головні події тогочасної історії краю. Помітне збільшення зацікавлення цими пам'ятками у XX ст. мало наслідком появу спеціальних історичних досліджень та започаткувало пам'ятко-охоронну діяльність в краї. Велике значення цих військово-історичних об'єктів для патріотичного виховання спричинило першочергову музеєфікацію цих об'єктів. Отже, пам'ятки середньовічної оборонної

архітектури мали провідне значення у становленні пам'ятко-охоронної діяльності на Західній Волині. Важливим етапом цього процесу був міжвоєнний період, в який землі Західної Волині входили до складу Польщі.

Окремі моменти цих проблем неодноразово досліджувалась у сучасній історичній літературі. Цьому питанню присвячені, зокрема, роботи С.В. Терського [19], П.О. Троневи́ча, О. М. Петровського, Н. Заставецької, О.Н. Гаврилюка, Н.В. Кінд-Войтюк, Б.А. Омельчука та ін. [19]. Однак у вказаних дослідженнях основну увагу приділено пам'яткам археології.

Метою статті є відобразити деякі маловідомі аспекти пам'ятко-охоронної діяльності, а зокрема, вивчення, збереження та використання замків та фортець Західної Волині в історичному аспекті.

Питання їх вивчення, збереження та використання актуальним постало на рубежі XIX–XX ст. У зв'язку із суспільними переминами ці оборонні споруди втрачали притаманні їм функції та часто змінювали власників. Внаслідок цього багато з цих споруд зазнавали знищення та перебудови. Одночасно у суспільстві почали більше розуміти потреби вивчення та збереження цих пам'яток.

Помітні зрушення у пам'ятко-охоронній діяльності відбулися на Волині у 1920–1930 рр. У цей період під пам'ятко-охоронну діяльність було підведено законодавчу базу, продовжено цілеспрямоване вивчення пам'яток історії та культури. Під час створення пам'ятко-охоронних служб у відновленій Польській державі використовувався досвід та традиції, сформовані на землях, що до 1918 р. належали до Австро-Угорщини та Пруссії, а по закінченню Першої світової війни відійшли до Польщі [25, s. 276].

У міжвоєнній Польщі завдання охорони пам'яток історії та культури покладено на спеціально створену службу при воєводських управліннях, які спершу підлягали Міністерству культури і мистецтва. Середньовічні замки та фортеці Волині були першими серед пам'яток Волині, яким було приділено особливу увагу. Цьому сприяли численні публікації у тогочасних популярних виданнях [19, с.; 26; 29].

Вже влітку 1921 р. було здійснено перші роботи з приведення у належний вигляд руїн Луцького замку. Згідно з кошторисом виконання ремонтних робіт передбачалося придбання будівельних матеріалів, підмурівка стін, влаштування дахів, воріт і мощення території. Тоді ж, на шостому з'їзді Ради пам'ятко-охоронців, що відбувся у Львові 17–19 вересня 1921 року, зазначалася необхідність подальших робіт з відновлення замку [9, с. 377; 20, с. 162]. У відповідності до цих рішень і з ініціативи властей Волинського воєводства було створено комісію для визначення стану Верхнього замку та розробки програми його збереження. Зібравшись на засідання у червні 1922 р., комісія окреслила низку невідкладних заходів, які почали впроваджуватися у життя [5; 20, с. 163–164]. Перешкодою, що згодом стала традиційною, була нестача грошей. Не рятували справи й добровільні пожертви громадськості, спрямовані на збереження і відновлення пам'яток старовини [9, с. 378].

Вивченням та збереженням найважливіших пам'яток, зокрема архітектурних, опікувались також інші установи. Так, у травні 1925 р. з метою збору матеріалів до архіву Міністерства громадських робіт Польщі на Волині фотографував пам'ятки архітектури Г. Поддембський [28, s. 4].

17 лютого 1922 р. Міністерство культури і мистецтва було ліквідоване. Усі справи, що стосувалися його компетенції, передавалися Міністерству віровизнань і народної освіти. У 1924–1931 рр. керівництво пам'ятко-охоронною роботою здійснював департамент мистецтва, а в 1931–1936 рр. – департамент культури і мистецтва. У 1936–1939 рр. цю функцію виконував департамент науки і вищих шкіл Міністерства віровизнань і народної освіти.

Справу охорони пам'яток істотно полегшувала відповідна стаття конституції 1926 р., а також розпорядження президента Речі Посполитої від 6 березня 1928 р. Цим розпорядженням, зокрема за руйнування пам'яток, передбачалися солідні штрафні санкції, а за повторне аналогічне порушення – арешт терміном до двох тижнів. 7 липня 1928 р. було видано розпорядження міністра віровизнань та освіти про здійснення реєстру пам'яток [32, s. 123]. Проте, вже перший перелік визначних пам'яток історії, культури та мистецтва м. Луцька, що передбачав також оборонну архітектуру, було підготовано магістратом ще 1926 р. [7, арк. 289]. Ці споруди детально описувалися серед важливих пам'яток міста у тогочасних путівниках Адама Войничча та Мечислава Орловича [28, s. 125].

Пам'ятки оборонної архітектури займали помітне місце у реєстрі, підготованому у Любліні окружним консерватором, інженером-архітектором Єжи Сенницьким. Зокрема у його звіті

відзначені факти самовільного розбирання пам'яток архітектури, зокрема Корецького замку [1, арк. 99, 141], вказано на консерваційні роботи, проведені у замку в Корці в 1924–1925 рр. [2, арк. 19]. Серед архітектурно-археологічних пам'яток списку слід відмітити “гірку Ягеллонську” – оборонні вали замку середньовічного Любомля, руїни пізньоготичної замкової башти у Дорогобужі, руїни замку у Шпанові з палацом Радзівілів, “шведські вали” у Мощаниці [2, арк. 18–24].

Найбільшою опікою протягом міжвоєнного періоду користувався давній королівський замок у Луцьку. Зокрема, на XII загальнопольському з'їзді Ради реставраторів, що відбувся в Луцьку 20–24 вересня 1927 р. [1, арк. 65] було ухвалене рішення дослідити стан пам'ятки, провести будівельні роботи із зміцнення фундаменту, замурувати великий пролом в стіні та тріщини у стінах. Опіку над замком було вирішено передати одній з місцевих громадсько-культурних установ. Заплановані роботи оцінено у 12 тис. злотих, що передбачало залучення урядових коштів.

Відповідно до звіту відділу мистецтва і культури управління Волинського воєводства за 1928 рік, вдалося провести лише ремонт В'їзної вежі. Її зміцнили від фундаментів, зняли весь пошкоджений кут і змурували новий з цегли жовтого кольору [20, с. 165]. У разі завершення робіт планувалося передати одне з приміщень на території замку Любарта для потреб новоствореного регіонального музею [30, с. 56–58].

Волинський воєвода В. Мех на згаданому з'їзді висловлював свою думку про призначення окремого окружного реставратора для Волинського воєводства, а не єдиного реставратора на три воєводства з місцеперебуванням у Любліні. Наслідком цього було створення Волинської окружної комісії, яку в 1930 р. очолив архітектор Юзеф Дуткевич. Протягом 1932–1934 рр. він здійснював інвентаризацію численних архітектурних пам'яток у Дубно, Горохові, Клевані, Корці, Крем'янці, Млинові, Острозі, Володимирі-Волинському, Турійську, Зимному, Затурцях та інших населених пунктах [19, с.].

Ю. Дуткевич відомий також, як популяризатор знань про волинські замки [21–23]. Головна увага в його працях приділена оборонній архітектурі Луцька [22, 23]. Описуючи Луцький замок, він відзначав його стратегічну важливість, як одного з південних бастіонів Волині. За його визначенням, Луцький замок, подібно як і Крем'янецький, є пам'яткою готичної доби і належить до типових середньовічних пам'яток. Ю. Дуткевич простежує єдність системи укріплень Верхнього та Окольного замків. Серед будівничих, які найбільше спричинилися до побудови замків, він визначає князя Свидригайла та луцького римо-католицького єпископа XVI ст. Ю Фальчевського, який світським і церковним будівлям надавав оборонного характеру і зв'язував їх із замковими мурами міста. Подібність стилю Луцького і Черського замків Ю. Дуткевич пояснює родинними зв'язками князя Любарта, який нібито був одружений на внучці чеського князя Тройдена.

Реставраційні роботи Луцького замку на ділі затягнулися на багато років. Численні клопотання про виділення коштів на ремонт замку Любарта та винесення пожежної частини за межі цієї пам'ятки задовольнялися лише частково [19, с.]. У 1920-х роках проблеми пам'ятко-охоронної роботи не були на першому місці у порядку денному місцевої влади.

Дещо активізувалася пам'ятко-охоронна діяльність у 1930-х роках. Тодішній волинський консерватор Ю. Дуткевич, розробляючи кошторис фінансування укладання реєстру і відновлення пам'яток старовини Волинського воєводства на 1934 р. на загальну суму 22.600 злотих, запланував провести подальші ремонтні роботи, які стосувалися передусім В'їзної вежі замку [9, с. 378]. Цей план завдяки фінансовій підтримці Міністерства віровизнань і публічної освіти, до компетенції якого входили збереження і охорона культурної спадщини, був у 1934 р. і у наступні роки загалом виконаний. На реставрацію замку Любарта загальнопольська і місцева влада виділила 6.500 злотих [3]. Було підмуровано фундаменти Владичої вежі, виконано нові залізобетонні перекриття двох нижніх ярусів В'їзної, розпочато ремонт склепіння Стирової. Одночасно з пам'ятко-охоронними роботами середини 1930 років на теренах Луцького замку проводилися археологічні дослідження, ініціаторами яких виступали Волинське товариство опіки над пам'ятками старовини – філія Польського краєзнавчого товариства, та заснований 1929 р. Волинський природничо-краєзнавчий музей [18, с. 12].

Активну роботу з вивчення та збереження пам'яток оборонної архітектури в цей період проводило Волинське краєзнавче товариство. На загальних засіданнях Волинського краєзнавчого товариства протягом 1931–1932 рр., зокрема, розглядалися справа видання монографії про городища на території Володимирського повіту, опрацюванням якої займався п. Костьолек,

інспектор староства, а також звітувалося про “реєстрацію всіх пам’яток та визначних місць, що знаходилися на території Волинського воєводства”. Аналогічно, у звіті про роботу Волинського музею за 1931 р. зазначалося, що працівниками товариства створено картотеку городищ, замчиськ та валів на території Волині. У справі охорони пам’яток старовини товариство проводило роботи щодо збереження руїн замку у Тайкурах (Здолбунівський повіт) і в Козині (Дубенський повіт). Забезпечило охорону „валів Стефана Баторія” в Степані завдяки взяттю під державну охорону пам’ятки відділом у Костополі [4, арк. 5].

Саме завдяки накопиченій місцевими краєзнавцями інформації краківському археологу Габріелю Леньчику у 1937 р. під час археологічної екскурсії по Волині, яку він здійснював як делегат Археологічного музею Академії мистецтв у Кракові, вдалося зафіксувати чимало цікавих оборонних об’єктів, розподілених ним на дві категорії: городища та замчиська [27].

Новий етап пам’ятко-охоронних робіт стосовно волинських замків пов’язаний з приходом у 1936 р. на посаду консерватора Волинського воєводства З. Ревського. З його ініціативи восени 1938 р. для обстеження оборонних валів замку Любарта, а також старовинних оборонних споруд в 14 інших містах Західної Волині до Луцька прибули спеціалісти відділу архітектури Варшавської політехніки. Їх очолював відомий знавець оборонних споруд середньовіччя Я. Захватович, який розробив план реконструкції Замку. Першим кроком до планованих робіт мали бути археологічні дослідження території, прилеглих до оборонної споруди.

План заходів підтримала комісія з відбудови Замку, створена у тому ж 1938 р. На першому її засіданні в грудні 1938 р. було розглянуто і схвалено план реставрації Луцького замку. Роботи передбачалося розпочати в березні 1939 р.; вони мали проходити під керівництвом Польського краєзнавчого товариства [10, с. 200, 201].

У цей же період, у зв’язку з реставраційними роботами, які проводились у Верхньому замку Луцька, у 1933–1934 рр. були більшою мірою розкопані рештки фундаментів княжої церкви та палацу з льохом [Маслов, 1939, с. 31]. Журнал “Ziemia Wołyńska” в 1939 р. інформував читачів щодо домовленості з інженером Яном Захватовичем про розкопки біля Ворітної вежі замку та про їх проведення ним [31, с. 32]. За повідомленням Я. Фітцке, за допомогою чотирьох чотириметрової глибини шурфів вдалося виявити залишки валів “часів неоліту”, городище XI–XII ст. зі слідами дерев’яних укріплень, вал якого сягав заввишки 3 м. Планувалося також музеєфікувати виявлений вал [24, с. 103] та втрачені середньовічні споруди замку Любарта.

У своїй статті „Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку” Я. Фітцке – визначний польський археолог, дослідник волинської старовини, директор Волинського краєзнавчого музею у 1936–1939 рр., наголошує на неперервності традицій оборонного будівництва на території давнього городища. Підсумовуючи результати проведених досліджень, вчений зазначає: „Коли вже говорити про реставрацію замку, доречно буде також згадати, що Луцьк має на значних просторах добре збережені рештки міських оборонних мурів, які також вимагають уважної опіки. Приведення замку і валу до необхідного порядку не лише послугує великим туристичним атракціоном, але, що найважливіше, - стане добрим свідченням, що ми не змарнували цих скарбів культури, які, дякуючи лише щасливому збігові обставин, не зникли у часи неволі” [24].

Початок Другої світової війни зламав плани реставраторів. Щоправда Радянська влада не змінювала вже усталеного вектора пам’ятко-охоронних робіт. Згідно із кошторисом робіт на 1940 р. передбачалося проведення реставраційних робіт у Луцькому замку, на що виділялася найбільша сума – 12 750 крб. [8, арк. 1–5].

Отже, впродовж міжвоєнного періоду завдяки зусиллям місцевої влади та громадськості вдалося зберегти від остаточної руйнації цінні оборонні споруди Волині: Луцький, Дубнівський, Корецький замки. Хоча пам’ятко-охоронні заходи полягали лише у здійсненні поточних ремонтних робіт, проте вони сприяли формуванню суспільного погляду на важливість збереження цих пам’яток військової історії. Найбільш цілісні та перспективні спроби реставрації, зокрема Луцького замку, відбулися лише наприкінці 1930 років, однак вказані роботи не вдалося завершити протягом двох наступних десятиліть.

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО).– Ф. 46. Волинське воєводське управління.– Оп. 1.– Спр. 3354. Піврічний і річний звіти про діяльність консерватора на території Волині за 1927–1928 роки.– 142 арк. 2. ДАВО.– Ф. 46.– Оп. 1.– Спр. 3366. Список давніх пам’яток Волинського

воєводства. 1929 р. – 24 арк. 3. ДАВО.– Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 126. – Арк. 101. 4. ДАВО.– Ф. 46.– Оп. 8.– Спр. 707. Административный отдел. Отчеты о деятельности Волынского краеведческого общества за 1931 г. и программа деятельности на 1932 г.– 8 арк. 5. ДАВО. – Ф. 158. Магістрат міста Луцька. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 120–120 зв. 6. ДАВО.– Ф. 158.– Оп. 1.– Спр. 203. Листування з Волинським воєводським управлінням про ювілей 500-річчя з'їзду монархів у Луцьку. – 7 арк. 7. ДАВО.– Ф. 158.– Оп. 1.– Спр. 249. Статистичні звіти відділів магістрату та інших установ м. Луцька за 1926 р.– 340 арк. 8. ДАВО.– Ф. Р-2083. Волинський краєзнавчий музей.– Оп. 1.– Спр. 1. Затверджений штатний розпис і кошторис адміністративно-господарських витрат на 1940 р.– 11 арк. 9. Гаврилюк О. Луцький замок у 1920-х–1930-х рр.: між збереженням і реконструкцією / Гаврилюк О. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки воєнної історії краю*. Наук. зб. Вип.. 30: Матеріали 30-ї Міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 24-25.03.2009 р.).– Луцьк, 2009.– С. 377–379. 10. Дмитрук В., Рудецький П. Польські дослідники оборонних споруд Луцька міжвоєнного періоду // *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*.– Т. 2.– Zamość, 2004.– S. 197-202. 11. Заставецька Н. Діяльність Польського товариства краєзнавчого у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях (1920–1930-ті рр.) / Наталія Заставецька // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. – С. 275–281. 12. Заставецька Н. Пам'яткоохоронний аспект діяльності польських громадських організацій і товариств на західноукраїнських землях (1918–1939 рр.) / Наталія Заставецька // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка (далі – НЗ ТНУ). Серія Історія*. – 2008. – Вип. 3. – С. 240–246. 13. Кінд-Войтюк Н.В. Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920-х–1930-х роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Кінд-Войтюк Наталія Василівна. – Чернівці, 2007. – 23 с. 14. Омельчук Б. Вивчення, збереження та використання замків та фортець Західної України: історичний аспект // *Вісник Національного ун-ту “Львів. політехніка”*.– № 724: Держава та армія.– 2012. – С. 16–24. 15. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник / Олександр Петровський // *НЗ ТНУ. Серія: Історія*. – 2003. – Вип. 3. – С. 295–299. 16. Петровський О. М. Нормативні та організаційні засади становлення системи охорони пам'яток історії та культури в Польщі та її поширення на західноукраїнські землі (1919–1920 рр.) / Петровський О. М. // *Зб. наук. пр. Науково-дослідного ін-ту українознавства*. – 2007. – Т. XV. – С. 374 – 381. 17. Петровський О. Формування органів охорони культурної спадщини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1919–1920 рр.) / О. Петровський // *Ефективність державного управління*. Зб. наук. пр. Львівського регіонального ін-ту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – 2006. – Вип. 10. – С. 229–235. 18. Терський С. В. Лучеськ Х–ХV ст.– Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2006.– 252 с., 19. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2010. – 380 с. 20. Троневиц П. О. Луцький замок.– Луцьк: ДІКСОН, 2003.– 198 с. 21. Dutkiewicz J. Zarys historyczny rozwoju architektury na Wołyńiu // *Wołyńskie wiadomości techniczne*. – Łuck, 1934. – № 45. – S. 4. 22. Dutkiewicz J. Zamek Lubarta w Łucku // *Kurjer literackonaukowy: Dodatek do № 321 Ilustrowanego kurjera codziennego*. – 1934. – s. 23. Dutkiewicz J. Zamki warowne na Wołyńiu // *Kalendarz ziem wschodnich za rok 1935*. – Warszawa, 1934.– S. 227–233. 24. Fitzke J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku // *Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym (далі – ZW)*. – 1939. – Rocz. 2. – nr. 6–7.– S. 103. 25. Florek M. Ochrona zabytkow archeologicznych w Polsce Środkowowschodniej // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*.– Т. 5.– Lublin, 2000.– S. 276–285, il. 26. Iwanicki K. Łuck i zamek w Łucku // *Przegląd Lubelsko-kresowy*.– 1925.– № 8–9. 27. Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim // *ZW*.– R. I.– 1938.– № 3.– S. 35–38. 28. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyńiu z 101 ilustracjami i mapą województwa.– Łuck, 1929.– 380 s. 29. Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyńiu.– Łuck: Zakład drukarski “Promyk”, 1922.– 10 s., a також // *Dziennik Wołyński*.– 1922. – № 35, 38. 30. Shymanski S. Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.– Warszawa, 1990. 31. Sprawa odbudowy zamku w Łucku // *ZW*. – 1939. – № 2. – S. 32. 32. *Wiadomosci archeologiczne*. – Т. 9. – 1929.